

БЕЛАРУСКІ СЛЕД ПЕРАМЕШЧАННЫХ Ё 1940–45 ГГ. ФРАНЦУЗСКІХ БІБЛІЯТЭК І АРХІВАЎ: ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫ АСПЕКТ

А.М. Сцебурака

*Дзяржаўная ўстанова адукацыі "Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы"
Маскоўская 15, 200007, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь. Steburaka@tut.by*

Артыкул прысвечаны праблеме вывучэння французскіх бібліятэк, канфіскаваных нацыстамі ў гады Другой сусветнай вайны і якія былі перамешчаныя ў 1945 годзе ў Беларусь. Аўтар дае характарыстыку галоўных кніг і публікацый, якія фарміруюць французскую традыцыю вывучэння дадзенай праблемы. Аналізуюцца таксама асноўныя дакументальныя фонды ў французскіх архівах, якія з'яўляюцца гістарычнай крыніцай для распрацоўкі акрэсленага пытання.

Ключевые слова: гістарыяграфія; рэстытуцыя; гісторыя прыватных бібліятэк

THE BELARUSIAN TRACE OF FRENCH LIBRARIES AND ARCHIVES DISPLACED IN 1940–45: STATE OF THE ART

A. Stseburaka

*State institution of education "National Institute For Higher Education"
Moskovskaya 15, Minsk, 200007, Republic of Belarus Steburaka@tut.by*

The article examines the study of French libraries confiscated by the Nazis and moved to Belarus in 1945. The author focuses on the major books and other publications within the French tradition of studying of this problem. The article also deals with documentary funds in the French archives which can be used as primary sources for further study of the issue.

Key words: historiography, restitution, history of private libraries

Важная і балючая для беларускай гісторыі праблема страты культурных каштоўнасцяў цягам Другой сусветнай вайны мае шмат асобных аспектаў. Культурны скарб нашай нацыі быў сур'ёзна зменшаны праз знішчэнне і вываз архіўных фондаў ды бібліятэчных кнігазбораў, пошук якіх працягваецца да зараз высылкамі асобных навукоўцаў ды адмысловай камісіі “Вяртанне”¹ У 1945 г. ў БССР вярнулася пэўная частка кніг з беларускіх бібліятэк, папярэдне вывезеных акупантамі. Сярод гэтых выратаваных фондаў, прывезеных у Мінск, значаная частка дакументаў мела заходнееўрапейскае паходжанне, аб чым добра ведала савецкая ўлада. Такім чынам у сталіцы Беларусі з’явіліся сотні тысяч кніг з прыватных бібліятэк, канфіскаваных нацыстамі ў Заходняй Еўропе (пераважна

¹ “Камісія па выяўленні, вяртанні, сумесным выкарыстанні і ўвядзенні ў навуковы і культурны ўжытак культурных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь”. Выдадзеныя ёй зборнікі “Вяртанне: артыкулы, дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошукаў і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь” і адпаведныя раздзелы сайта “Культурныя каштоўнасці” (“Выданні”, “Рукапісы”, “Друкаваныя кнігі”) даюць агульнае ўяўленне аб памеры стратаў і адсотку выяўленых за межамі краіны фрагментах нашай архіўнай ды кніжнай спадчыны [19].

кнігазборы з Францыі, Бельгіі і Галандыі). [10] Адразу пасля вайны пачаліся пошукі гэтых бібліятэк краінамі–былымі ўласнікамі, што суправаджалася дзейнасцю спецыялізаваных інстытуцый, з’яўленнем адпаведных выданняў і фарміраваннем архіўных фондаў. У артыкуле мы паспрабуем даць беглы гістарыяграфічны агляд асноўных публікацый на гэтую тэму і акрэсліць месцы захоўвання архіваў, што праліваюць святло на працэс пошуку і выяўлення заходнееўрапейскіх кніг і архіваў, перамешчаных у БССР.

Улічваючы, што гэта тэма вельмі аб’ёмная, агаваруся, што будзе разглядацца пераважна французская гістарыяграфія праблемы. Тут варта вылучыць некалькі сюжэтаў, якія цікавілі даследчыкаў: прычыны і механізм рабаўніцтва бібліятэк акупацыйнай адміністрацыяй, вываз і перамяшчэнне кнігазбораў у межах Трэцяга Рэйху, пошук кніг і архіваў пасля завяршэння вайны ў Еўропе, спробы вяртання “двойчы скрадзеных” бібліятэк з СССР. Безумоўна, для беларускай гісторыі найбольш цікавыя апошнія два кірункі, бо яны сутнасна звязаныя з гісторыяй з’яўлення ў нас еўрапейскіх кніжных калекцый.

Адной з ключавых постацей у пошуку скрадзеных культурных каштоўнасцей у музеяў, прыватных асоб (пераважна яўрэяў), масонскіх ложаў у паваенны час была Роза Валан (Rose Valland). Яна працавала ў Камісіі па вяртанні культурных каштоўнасцяў, якая дзейнічала ў зоне кантролю хаўруснікаў. Велізарны масіў дакументаў, звязаны з яе пашуковай працай сёння прадстаўлены ў Дыпламатычным архіве Францыі (Centre des Archives diplomatiques) ў выглядзе асобнай калекцыі. [2, с. 168–176] Праведзеная мною знаёмства з дакументамі гэтага фонду ў 2015, 2017 і 2019 гг. паказала, што матэрыялы архіва надзвычай цікавыя для беларускага даследчыка пытання лёсу французскіх дакументаў у Мінску. Ведаючы імёны гаспадароў фрагментаў прыватных бібліятэк¹ наяўных у беларускіх калекцыях, дакументы гэтага архіва дазваляюць прасачыць дэталі канфіскацыі, пошукаў і, часам, частковага вяртання гаспадарам. Адпаведна, калекцыя “209 SUP”, якая налічвае 1093 справаў за 1944–1974 гг., з’яўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі аб спробах пошуку зніклых часам вайны французскіх бібліятэк іх уласнікамі ці спадкаемцамі праз вышэйназваную камісію. У кантэксце кніжнай справы нам важныя дакументы, што сфарміраваліся цягам працы “Службы па зборы кніг, архіваў, рукапісаў і аўтографаў”, якую з 1945 г. да 1949 г. ўзначальваў

¹ Крыніцай ведаў аб найбольш знакавых інтэлектуалах Францыі, чые бібліятэкі апынуліся ў Беларусі, можа быць шэраг адпаведных публікацый, але найперш электронны каталог НББ. [10] У ім вылучаная калекцыя “Французскія аўтографы”, дзе ўлічаныя сотні адрасатаў дарчых надпісаў, экслібрысаў, суперэкслібрысаў.

гісторык Каміль Блох (1865–1949). А надалей галоўнай фігурай у ёй з'яўлялася бібліятэкарка Джэні Дельсо (1896–1977). Дакументы па выніках працы гэтай камісіі згрупаваныя ў справах №921–927, 1061–1065, 1100–1145 “Commission de récupération artistique / Sous-commission des livres (1944–1950)”.

Другі значна меншы масіў дакументаў аналагічнага зместу адклаўся ў Нацыянальным архіве Францыі: Архіў падкамісіі па кнігах (F/17 (фонд Камісіі па вяртанні культурных каштоўнасцяў; справы – з F/17/17974 да F/17/17996)). Сярод гэтых дакументаў ёсць запоўненыя самімі гаспадарамі страчаных бібліятэк запыты з апісаннем кніг і рукапісаў. Працаваць з імі дастаткова цяжка, бо яны часцей за ўсё напісаныя ад рукі, радзей машынапісныя, на паперы розных памераў і якасці, з рознай ступенню дэталізацыі інфармацыі і разборлівасцю.

Дзейнасць Камісіі па вяртанні культурных каштоўнасцяў асвятлялася ў прэсе, суправаджалася значнай колькасцю публікацый, правядзеннем тэматычных выставаў, дзе адшуканыя кнігі займалі не апошняе месца. Так, у 1949 г. у Парыжы прайшла выстава вернутых каштоўных рукапісаў, старадрукаў, кніг з мастацкімі вокладкамі. У прадмове да адмысловага каталога выдання аптымістычна адзначалася: “За гэтымі першымі вагонамі было шмат іншых і вяртання кніг пакуль не завершана: у той час, калі гэты каталог знаходзіўся ў друку, з Чэхаславакіі паведамлілі аб знаходцы складу з 13000 тамоў. Калі–небудзь будзе напісана аб вяртанні–адысеі гэтых кніг, якія былі складзеныя ў кубічныя метры, дзіка перамяшаныя, скрадзеныя па ўсёй Францыі ў шкаляроў, настаўнікаў, бібліяфілаў. Шэдэўры, самыя вытанчаныя асобнікі, рарытэты былі пераблытаныя з дэтэктыўнымі раманами і падручнікамі.” [11, с. 7]. Але, як нам сёння вядома, большасць кніг з Чэхаславакіі і Польшчы накіраваліся ў той час ва ўсходнім кірунку і аселі ў Маскве і Мінску. 1 Не было гэта сакрэтам і для Камісіі па вяртанні культурных каштоўнасцяў, аднак пры Сталіне ў СССР не было размовы аб дыялогу на гэтую тэму. Толькі ў час адлігі былі ініцыяваныя перамовы аб магчымасці вяртання французскіх бібліятэк і архіваў на радзіму, але на практыцы гэта займела літаральна некалькі сімвалічных актаў перадачы другарадных прыватных архіваў [3, с. 172].

У пасляваенны час актыўна працаваў “Цэнтр сучаснай яўрэйскай дакументацыі” (“Centre de documentation juive contemporaine”), які быў заснаваны яшчэ ў ваенны перыяд, а ў 2005 г. ўліўся ў Музей памяці халакосту (“Mémorial de la Shoah”). Ужо ў 1947 г. ён падрыхтаваў зборнік

¹ Знойдзеныя ўвесну 1945 г. ў горадзе Чэска Ліпа архівы міністэрства ўнутраных спраў Францыі былі ўвосень таго ж года адпраўленыя ў Маскву ў ліку 38 вагонаў з дакументамі [3, с.110].

дакументаў і сведчанняў аб рабаўніцтве нацыстамі яўрэйскіх бібліятэк у Францыі [20].

Сёння «*Mémorial de la Shoah*» прапаноўвае адну з буйнейшых тэматычных бібліятэк па праблематыцы халакосту, дзе шэраг кніг і артыкулаў тычацца тэмы лёсу канфіскаваных бібліятэк. Знаёмы з фондамі ў прарыскай сядзібе музея і ў яго філіяле ў прыгарадзе французскай сталіцы – Дрансі, дазваляюць характарызаваць «*Mémorial de la Shoah*» як найбольш змястоўны і зручны для працы па акрэсленай тэме навуковы асяродак [6]. Да рэчы, сайт Музея памяці халакосту размясціў на сваёй старонцы базу дадзеных аб канфіскаваных бібліятэках, падрыхтаваную пад кіраўніцтвам Марцін Пулэн. То–бок, у нашым распараджэнні ў зручнай форме табліц ёсць спісы арганізацый і прыватных уласнікаў, чые бібліятэкі былі скрадзеныя, а ў пасляваенны час сталі аб’ектам пошуку. Паводле прыблізных падлікаў з Францыі было вывезена каля 10 млн. кніг, адабраных у тысяч прыватных асоб і арганізацый. База дадзеных адлюстроўвае ў дробных дэталях месца і час рабавання, статус скрадзенага. Абсалютная большасць выяўленых у нашай краіне фрагментаў французскіх бібліятэк можна стасаваць са звесткамі з дадзенага спісу, што дазваляе лепш зразумець акалічнасці рабаўніцтва ў 1940–1945 гг. і каштоўнасць менскіх «трафейў».

Кананічнай працай апошніх дзесяцігоддзяў стала манаграфія М. Пулэн «Кнігі скрадзены, чытачы пад наглядам. Французскія бібліятэкі пад акупацыяй». Паводле падлікаў аўтара, заснаваных на працы з архіўнымі фондамі, па меншай меры 2248 асобы страцілі свае бібліятэкі ў вайну. Ім было вернута, або толькі атрыбутавана, толькі каля 350 тысяч кніг. Аналагічны спіс арганізацый налічвае трохі больш 400 пазіцый. У іх карысць было вернута блізу 200 тысяч кніг. У працяг вывучэння пытання, у 2019 г. М. Пулэн падрыхтавала калектыўную манаграфію па выніках аднайменнай міжнароднай канферэнцыі «Дзе зараз знаходзяцца скрадзеныя нацыстамі бібліятэкі?» (сакавік 2017, Парыж). Некалькі глаў гэтай кнігі наўпрост прысвечаныя лёсу трафейных бібліятэк у Беларусі і былым СССР. Першая аб’ёмная глава належыць легендарнай амерыканскай даследчыцы П. Грымстэд Кэнадзі, якая вылучыла асобны параграф беларускаму пытання – «Кнігі канфіскаваныя ERR з Сілезіі ў Мінску і яшчэ далей». Аўтар дае сціслы нарыс вывучэння лёсу трафейных фондаў ад моманту першага візіту ў НББ у 2003 г., калі яе адкрыццё не займела вялікага рэзанансу і да досыць шырокага яго розгаласу ў 2010–ых гг. [13, с. 40–43] У падсумаванні да главы яна выказалася на конт бліжэйшых перспектываў даследавання наступным чынам: «... найбольш карысны для Францыі аддалены фонд канфіскаваных кніг знаходзіцца ў

сталіцы постсавецкай рэспублікі Беларусі, зараз ужо незалежнай. ... Даследаванні, якія тут вядуцца, верагодна, дапамогуць праясніць абставіны з гэтым пытаннем у іншых акупаваных краінах» [13, с. 46]. У пятай главе «Французскія канфіскаваныя кнігі ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі» падсумоўваюцца вядомыя на зараз факты аб акалічнасцях з’яўлення ў 1945 г. вагонаў з фрагментамі французскіх бібліятэк у Мінск, іх дакладнага паходжання, перспектывах дэталёвага вывучэння пры актуальным стане дасяжных крыніц [13, с. 81–98].

Спецыфіка перамяшчэння архіўных фондаў значна менш тычыцца Беларусі, бо ў адрозненні ад кніг, што масава аселі ў БССР, абсалютная большасць архіўных матэрыялаў была сабраная ў Маскве. Тым не менш, Мінск як кропка транзіту дастаткова часта фігуруе ў адпаведнай навуковай літаратуры. З вялікай энергіяй і акадэмічнай дакладнасцю гэты сюжэт вывучае Сафі Кёрэ. [0] Яе манаграфія «Скрадзеная памяць: французскія архівы, спачатку нямецкія трафеі, а затым савецкія» абагуліла гісторыю пытання ад акалічнасцяў рабавання ў Францыі, да вывазу савецкай уладай дакументаў з Рэйху ў СССР і частковай рэстытуцыі ў апошнія дзесяцігоддзі. С. Кёрэ, уважлівая да дэталей, шматкроць піша пра месца Мінска ў гэтых сумных падзеях перахоўвання чужых архіваў. У калектыўнай працы 2019 г. ««Маскоўскія фонды» погляд на рэпатрыяваныя архівы з Расіі і канфіскацыі часоў Другой сусветнай вайны», С. Кёрэ дае агляд пытанню французскіх бібліятэк у беларускіх кнігазбораў у параграфі «Ідэнтыфікацыя, апрацоўка, ацэнка» і выказвае спадзяванне, што раскіданыя па бібліятэках былога СССР і яго сатэлітаў дакументы будуць пакрысе выяўляцца. Найбольшыя спадзяванні яна ўскладае на ідэнтыфікацыю у сховішчах Польшчы, Чэхіі, Расіі і Беларусі. «З пачатку 2000–ых мы ведалі дзякуючы П. Кэнадзі Грымстэд, што частка выкрадзеных бібліятэк прыбыла ў 1945 г. ў Мінск. Упартасць нашага маладога калегі Анатоля Сцебуракі дазволіла ідэнтыфікаваць скрадзеныя фонды і зрабіць іх вядомымі наноў пачынаючы з 2013 году. Ён выцягнуў на святло наяўнасць у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі і Прэзідэнцкай бібліятэцы Беларусі маленькіх архіўных фондаў, якія паходзяць менавіта з сям’і Рэйнакаў, Леві, Монда, графа Парыжа, а таксама ложаў Бардо...» [8, с. 220].

Відавочна, што гэтым вывучэнне пытання не вычэрпваецца, бо застаецца недаследаваным безліч прыватных выпадкаў лёсу бібліятэк, размеркаваных па бяскрайніх абсягах краіны саветаў. Добрым прыкладам можа быць лёс «Рускай Тургенеўскай бібліятэкі», якая стала ахвярай нацысцкіх рабаванняў у Парыжы і трапіла часткова ў БССР [4]. Беларускі напрамак у пошуку бібліятэкі сям’і ўплывовых французскіх

прадпрымальных, навуковых і мецэнатскіх Рэйнакаў, мінскі след буйной бібліятэкі па ваеннай гісторыі Жана Арлеанскага (1874 – 1940), сталі нядаўна прадметам асобных публікацый ў французскім друку [14, 16, 17]. Відавочна, што дадзеная тэма перажывае ў апошняе дзесяцігоддзе чарговы ўздым цікавасці з-за з’яўлення новых магчымасцяў па вывучэнні і абмену дакументаў шляхам іх алічбоўкі, актывізацыі міжнародных навуковых кантактаў, правядзення канферэнцый, узрастання публікацыйнай актыўнасці.¹

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Archives de l’ombre à la lumière. Les archives françaises de retour de Moscou (1940–2002) / S. Cœuré, F. Monier // Archives «secrètes», secrets d’archives? Historiens et archivistes face aux archives sensibles. – Paris : CNRS Éditions 2003. P. 133–148.
2. Archives diplomatiques françaises. Conservation, mémoires, découvertes. / Direction des archives. – Paris : Éditions de la Martinière, 2019. – 256 p.
3. Cœuré, S. La mémoire spoliée : Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique. / S., Cœuré. – Paris : Payot, 2007. 370 p.
4. Kennedy Grimsted, P. Livres et archives pillés en France par l'Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) // Bulletin des bibliothèques de France. – № 10 – novembre 2016. P.90 – 110.
5. Labracherie, J. C. La sous-commission des livres et les spoliations allemandes pendant l’occupation de 1940–1944 / J. C., Labracherie // La Gazette des Archives. –1973. – № 82. P. 159–162.
6. Les bibliothèques spoliées / Mémorial de la Shoah // – Рэжым доступу – <http://www.memorialdelashoah.org/archives-et-documentation/le-centre-de-documentation/les-archives-du-memorial/les-bibliotheques-spoliees.html>
7. Les chefs-d’œuvre des collections privées françaises retrouvés en Allemagne par la Commission de récupération artistique et les services alliés. Orangerie des Tuileries, juin–novembre 1946. – Paris : ministère de l’Éducation nationale, 1946. 91 p.
8. Les fonds de Moscou : regards sur les archives rapatriées de Russie et les saisies de la Seconde guerre mondiale / B. Fonck, H. Servant, S.Cœuré. –Rennes : Presses universitaires de Rennes ; Vincennes : Service historique de la défense, DL 2019. 235 p.
9. Liechtenhan, F.D. Le grand pillage : du butin des nazis aux trophées des Soviétiques / F.D., Liechtenhan. – Caen : Mémorial Caen Normandie ; Rennes : Éd. “Ouest-France”, 1998. 216 p.
10. Makarov, V. Involuntary Journey of Books from Paris to Minsk // Spoils of War : International Newsletter. – №6. –février 1999. P. 25–27.
11. Manuscrits et livres précieux retrouvés en Allemagne : exposition organisée par la Commission de récupération artistique. – Paris : Bibliothèque nationale, 1949. 27 p.
12. Poulain, M. Livres pillés, lectures surveillées. Les bibliothèques françaises sous l’Occupation / M., Poulain. – Gallimard, NRF Essais, 2008. – 587 p.
13. Poulain, M. Où sont les bibliothèques françaises spoliées par les nazis / M.Poulain – Villeurbanne : ENSSIB, 2019. 231 p.
14. Sept ans d'absence (1807–1814). Témoignage d'un soldat de Napoléon ... / A. Stébouraka, P. Florentin. – Paris : Vitrine d'archives, 2020. 150 p.

¹ Даследаванне выкананае пры падтрымцы БРФФД і РФФД у рамках навуковага праекта Г20Р–011 “Сучаснае замежнае гістарычнае беларусазнаўства: эвалюцыя метадалагічных падыходаў і ацэнак”.

15. Stebouraka, A. Chapitre 5. Livres français spoliés dans les collections de la Bibliothèque nationale du Bélarus. // Où sont les bibliothèques françaises spoliées par les nazis ? – Villeurbanne : Presses de l'enssib, 2019. – P. 81–98.
16. Stébouraka, A. Les fonds français de Minsk – Les archives confisquées par les nazis durant la Seconde Guerre mondiale et conservées en Biélorussie / A., Stébouraka // Bulletin des bibliothèques de France – novembre 2016 – N° 10. P. 82–88.
17. Stébouraka, A. Livres et archives des Reinach spoliés sous l'occupation et retrouvés à Minsk (Belarus) / A., Stébouraka // Comptesrendus des séances de l'Académie des Inscriptions et BellesLettres Paris, 2016. P.1089–1115.
18. Датада доступу 15.11.2020.
19. Камісія па выяўленні, вяртанні, сумесным выкарыстанні і ўвядзенні ў навуковы і культурны ўжытак культурных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь // – Рэжым доступу – <http://http://viartanne.by/> Дата да доступу 15.11.2020.
20. Cassou, J. Le pillage par les Allemands des œuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des Juifs de France. / J., Cassou. – Paris : Éditions du Centre, 1947. 267 p.